

८. आंतरराष्ट्रीय कायदा :

(International Law)

आधुनिक काळात सार्वभौम राष्ट्र-राज्य या कल्पनेच्या उदयानंतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा-राष्ट्रातील संबंध काही निश्चित नियमानुसार निश्चित करण्याची गरज भासू लागली. आज राष्ट्रीय समाजा ऐवजी आंतरराष्ट्रीय समाजाची निर्मिती झालेली आहे. या जागतीक समाजात राष्ट्रा-राष्ट्रातील संबंध निश्चित कायदानुसार निश्चित नाही केल्यास बड्या आणि शस्त्रसंपन्न राष्ट्रे छोट्या राज्यांचे अस्तित्व आणि स्वतंत्र पणे जगण्याचा अधिकारच नष्ट करतील. यामुळे जागतिक शांतता धोक्यात येईल. तेव्हा आधुनिक काळातील राजनयज्ञंपुढे एक महत्वाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे आणि तो प्रश्न सोडविण्याचा किंवा त्याला उत्तर शोधण्याच्या दृष्टीने जगातील राजनयज्ञ प्रयत्न करीत आहेत. हा प्रश्न म्हणजे राष्ट्रा-राष्ट्रमध्ये स्थायी स्वरूपाचे आणि संघर्ष रहित असे मैत्रीपूर्ण संबंध कसे प्रस्थापित करावयाचे आणि कोणत्या आधारावर प्रस्थापित करावयाचे? सामाजिक आणि सामुहिक कल्याण करणे हाच अधिक राज्यांचा उद्देश आहे. त्यासाठी जगातील सर्व देशांमध्ये शांतता व सुव्यवस्था नांदणे गरजेचे आहे. ही जागतिक शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रां-राष्ट्रांनी आपसातील संघर्षाचे प्रश्न युद्धाच्या किंवा बळाच्या मार्गाने न सोडवता ते शांततेच्या मार्गानेच सोडवणे आवश्यक आणि योग्य आहे. जागतिक शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे ही आधुनिक काळाची गरज बनली आहे. राष्ट्रां-राष्ट्रांनी आपली ध्येय धोरणे, विचार प्रणाली वगैरे संबंधी परस्पर मतभिन्नता असली तरी भिन्नतेत एकता शोधण्याचा आणि ती एकता प्रस्थापित करून टिकवण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला पाहिजे. यातच प्रत्येक राज्याचे आणि जागतिक मानवी समुहाचे कल्याण आहे. विसाव्या शतकात घडून गेलेल्या दोन महायुद्धांनी ही गोष्ट आम्हाला प्रभावीपणे सांगितली आहेत. आधुनिक काळात राष्ट्रा-राष्ट्रांचे संबंध हे परस्परावलंबी झाले आहेत आणि प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या राष्ट्रीय प्रगतीसाठी इतर राष्ट्रांशी प्रत्येक बाबतीत स्पर्धा करणे अपरिहार्य ठरत आहे. म्हणूनच कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व तांत्रिक इत्यादी क्षेत्रातील प्रगतीमुळे इतर कांही राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ नये, ते स्वातंत्र्य नष्ट होवून नये याच दृष्टीने काही जागतिक आचारसंहिताची आवश्यकता तीव्र पणे भासत आहे.

या सर्व प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी, जगातील राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध आणि संघर्षाचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि जागतिक शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी एक आवश्यक मार्ग म्हणून आज आंतरराष्ट्रीय कायदा या साधनाचा उल्लेख केला जातो. आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे नियमन करणाऱ्या सत्ता संतुलन आणि सामुहिक सुरक्षा या साधनापेक्षाही अधिक सर्वसाधारण आणि सातत्य असलेले साधन म्हणून या आंतरराष्ट्रीय कायदांचा उल्लेख केला जातो.

व्याख्या :

आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे महत्त्व मान्य केल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय कायद्याची अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या व्याख्या पहाणे गरजेचे आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदा ही संकल्पना आधुनिक काळातील आहे. सतराव्या शतकापर्यंत त्याला Law of Nation असे संबोधले जात असे. त्यानंतर Jus intergens अशा अर्थाने तो प्रचारात आला. अठराव्या आणि एकोणीसाव्या शतकात पोलिश भाषेत Prawo Maidzynarodowe असे संबोधले जात असे नंतर फ्रेंच मध्ये Droit International या नावाने ओळखले जात असे जर्मनीमध्ये त्याला International Rech असे म्हणत. इटालीत Diritto International व स्पेनच्या भाषेत Directo International आणि इंग्लंड, अमेरिकेमध्ये Law of Nations असे म्हणत असत. Transitional Law या आपल्या पुस्तकात डॉ. जेसप यांनी पहिल्यांदा त्याला International Law या नावाने उल्लेख केला आणि हाच शब्द पुढे रूढ झाला.

प्राचीन भारतीय विचारवंत मनु याने देखील आपल्या मनुस्मृती या ग्रंथामध्ये आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा विचार केलेला आहे. त्याच्या मते माणसांच्या विविध जमाती मध्ये सामंजस्य आणि एकता नांदण्यासाठी आचार संहितेची गरज असते त्याचप्रमाणे विभिन्न देशातील लोकांचे संबंध सुरळीत आणि सुव्यवस्थित होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय आचारसंहितेची आवश्यकता असते. त्या अभावी राज्यांमध्ये बळी तो कान पिळी किंवा मत्स न्याय निर्माण होतो असे मनुने सांगितले आहे.

प्राचीन काळापासून राज्या राज्यातील व्यवहार काही निश्चित नियमानुसार निश्चित झालेले आहेत. बदलल्या परिस्थितीत या नियमात भर पडली आहे किंवा आवश्यकतेनुसार त्यात बदल केले आहेत. आधुनिक राज्ये ज्या नियमानुसार परस्परातील संबंध कायम ठेवित असतात त्यांना आंतरराष्ट्रीय कायदे असे म्हणतात. आंतरराष्ट्रीय कायद्याची निर्मिती राज्या राज्यांनी निर्माण केलेल्या प्रथा, परंपरा, नियम, संकेत, आपसात केलेले करार जे बहुतांशी समान व सर्व मान्य आहेत त्यातून होते.

आंतरराष्ट्रीय कायदा या संकल्पनेतील अर्थभाव स्पष्ट करणाऱ्या काही व्याख्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील. आंतरराष्ट्रीय कायद्याची व्याख्या करण्याचा सर्वप्रथम मान बेंथॉम या विचारवंताकडे जातो. त्याच्या मते, 'सार्वभौम राज्यांनी परस्पर व्यवहार करण्यासाठी निर्माण केलेल्या परंतु क्रमबद्ध संग्रह न केलेल्या आचार संहिता म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कायदा होय.'

ओपनहॅम यांच्या मते, 'सभ्य राष्ट्रे परस्परात व्यवहार करताना ज्या नियमांना कायदेशीरतेने बंधन कारक मानतात अशा परंपरागत प्रथेवर आधारलेल्या नियमांना आंतरराष्ट्रीय कायदे असे म्हणतात.'

हॅन्स केल्सन यांच्या मते, 'सभ्य राष्ट्रांना परस्परांमध्ये व्यवहार करणे ज्यामुळे शक्य होते अशा नियमांचे व सिध्दांताचे संकलन म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कायदे होत.'

लॉरेन्स यांच्या मते, 'सुसंस्कृत राज्यांच्या सामान्य समुहाच्या परस्पर व्यवहाराचे नियम करण्याच्या नियमांना आंतरराष्ट्रीय कायदे असे म्हणतात.'

फेनबिक यांच्या मते, 'राष्ट्रांचे हक्क आणि त्या हक्काचे रक्षण करणारी कार्ये पार पाडण्यासाठी सांगणारा, राष्ट्र समुहाने स्वीकारलेल्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कायदा होय.'

फिलिप जेसप यांच्या मते, 'राज्या राज्यांतर्गत संबंधाना लागू होणारा कायदा म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कायदा होय.'

प्रा. हॉल यांच्या मते, 'ज्या प्रमाणे व्यक्ति आपल्या देशातील कायद्याचे पालन जाणीव पूर्वक रीतीने करते त्याच प्रमाणे आधुनिक सभ्य राज्य एकमेकांशी संबंध प्रस्थापित करतांना आणि परस्परांशी व्यवहार करतांना ज्या नियमांचे जाणीव पूर्वक पालन करतात त्यांना आंतरराष्ट्रीय कायदा असे म्हणतात.'

स्टार्क यांच्या मते, 'राष्ट्र राज्यांच्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या आणि व्यक्तींच्या व्यवहारांना नियंत्रित करणारा सामान्यता सर्वमान्य असलेल्या तत्वांच्या संचास आंतरराष्ट्रीय कायदा असे म्हणतात.'

आंतरराष्ट्रीय कायदा संबंधी वरील सर्व व्याख्यांचे विश्लेषण केल्यास आंतरराष्ट्रीय कायदा संबंधी पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

१) सार्वभौम राज्याद्वारे स्वीकृत : आंतरराष्ट्रीय कायदे हे सार्वभौम राष्ट्र-राज्याकडून स्वीकृत केलेले असतात. याचा अर्थ या कायदांचे पालन करण्यासाठी राज्याची मान्यता असते. आंतरराष्ट्रीय कायदातील हा विहित भाव स्पष्ट करण्यासाठी व्याख्या करताना विविध लेखकांनी सभ्यराष्ट्रे, सुसंस्कृत राष्ट्रे या सारख्या शब्दांचा वापर केलेला आहे.

२) राष्ट्रांच्या परस्पर व्यवहाराशी संबंध : जागतिक पातळीवर विविध राष्ट्रे एक मेकांशी जो व्यवहार करतात त्या व्यवहारासंबंधी जे नियम केलेले आहेत त्यांना आंतरराष्ट्रीय कायदे असे म्हणतात.

३) पार्श्वबल : आंतरराष्ट्रीय कायदांच्या पालना मागील पार्श्वबलाचा विचार केल्यास वरील व्याख्या मधून एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की, राष्ट्राची सदसद्विवेक बुद्धी किंवा राष्ट्राची सद्विच्छा ही या कायदांच्या पालनामागील शक्ती आहे. राष्ट्राचे सौजन्य हा कायदांचा प्रमुख आधार आहे.

कांही विचारवंताना मात्र आंतरराष्ट्रीय कायदांचे व्यापक होणारे क्षेत्र लक्षात घेता वरील व्याख्या समाधान कारक वाटत नाहीत. त्यांच्यामते आंतरराष्ट्रीय कायदांमध्ये आता आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संघटना यांच्या कार्यासंबंधीच्या नियमांचाही समावेश केला पाहिजे. एवढेच नव्हेतर व्यक्तीचे जे राज्यांशी संबंध येतात त्या पैकी काही बाबींचा संबंध आंतरराष्ट्रीय कायदांशी येतो. वरील सर्व व्याख्या या सार्वजनिक आंतरराष्ट्रीय कायदा संबंधी आहेत. त्या शिवाय खाजगी आंतरराष्ट्रीय कायदा असाही एक प्रकार मानला जातो. विविध राज्यांत राहणाऱ्या लोकांच्या परस्परांतील संबंधाबाबत हा कायदा असतो. परदेशातील मालमत्ता, व्यवसाय करार, विवाहसंबंध, अशा प्रकारचे व्यक्तीचे अनेक प्रश्न असतात. त्यासंबंधी काही नियम करण्याची गरज निर्माण झाली त्यातून अशा प्रकारचा कायदा बनलेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदांची व्याप्ती :

आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय कायदांची व्याप्ती प्रचंड वाढत आहे. आंतरराष्ट्रीय कायदा आयोगाने आंतरराष्ट्रीय कायदा या विषयांतर्गत येणाऱ्या विविध विभागांची यादी केलेली आहे. त्यापैकी काही प्रमुख विभाग म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कायदांचे विषय, आंतरराष्ट्रीय कायदांची उगमस्थाने,

आंतरराष्ट्रीय कायद्याची उगमस्थाने : ✕ ✓

आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या उगमस्थाना संबंधी विविध लेखकांनी विविध प्रकारचे विचार व्यक्त केले आहेत. ओपने हाईम यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे उगमस्थान म्हणजे ते कायदे पालन करण्यास बाध्य ठरविणाऱ्या शक्ती होत. मात्र हा विचार सर्वच लेखकांना मान्य नाही. त्यांच्या मते आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा उगम प्राचीन काळा पासून चालत आलेल्या चालरीती, प्रथा, संकृत आणि राष्ट्रराष्ट्रात झालेले करार होत. या व्यतिरिक्त आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचे निर्णय आणि यासारखे विहित स्वसमयतील प्रश्ने यांना देखील आंतरराष्ट्रीय कायद्यांची उगमस्थाने समजली जातात. आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या उगमस्थानासंबंधी जे सांगितले आहे त्या वरून केवळ चार गोष्टींचा समावेश केला आहे.

१- आंतरराष्ट्रीय संमेलन, दोन आंतरराष्ट्रीय रीती, रीवाज, तीन-राज्यांनी मान्यता दिलेले सिध्दांत चार- विविध राष्ट्रांच्या विधिवत्त्यांनी न्यायासंबंधी दिलेला निर्णय. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या उगमस्थानासंबंधी वरील जी विविध प्रकारची मते व्यक्त केली आहेत त्यावरून खोबळ मानाने या उगमस्थानाचे विवेचन खालील प्रमाणे करता येईल.

१) चाळीरीती, रूढी व परंपरा : आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या उगमस्थाना पैकी सर्वात प्राचीन आणि प्रमुख उगमस्थान म्हणून चाळीरीती, रूढी, व परंपरा, यांचा उल्लेख केला जातो. ओपने हाईम यांच्या मते कोणतीही कृती योग्य मानून जी निरंतर आणि अभ्यासपूर्ण रीतने अंमलात आणली जाते. तिचे स्वातंत्र्य रूढी मध्ये होते. या रूढीच्या मागे कोणतेही बंधन नसले तरी तिचे पालन अविरोध पणे केले जाते. सध्या अर्थात रूढी आणि परंपरा यांच्या मध्ये भेद दाखवणे अवघड आहे. अशा रूढी व परंपरा देशाच्या प्रगती बरोबरच उत्पन्न होतात आणि कालंतराने त्यांनाच देशाच्या कायद्याचे स्थान प्राप्त होते. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये अशी सध्या राष्ट्रे परस्पर संबंध टिकविण्यासाठी जी सुनिश्चित पणे, चाळीरीती यांना प्रदीर्घ काळापासून मान्यता देतात व्यवहारामध्ये त्यांचे पालन करतात. त्याच रूढी आणि परंपरा आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा भाग बनतात.

आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचा जन्म चालरीती, प्रथा आणि परंपरा यांच्यातून झाला आहे. अमेरिकनच्या कोणत्या न्यायालयाने पॅकेट हवाना आणि लोला या खटल्याचा निकाल देताना असे स्पष्ट केले की, कोणत्याही प्रकारचा खटल्याचा निर्णय देताना कायद्यांचा आणि करारांचा आधार मिळत नाही त्यावेळी चाळीरीती, रूढी व परंपरा यांचा अनुसरून निर्णय दिला पाहिजे. राज्या राज्यामध्ये आज राजनयिक संबंध

ज्या आंतरराष्ट्रीय कायद्याद्वारे निश्चित केले जातात त्यांचा मुळ आधार आंतरराष्ट्रीय चालरीती, स्वीडिश पंरपरा हेच असतात. जगातील राज्यांनी मान्यता दिलेल्या काही प्रथा चालरीती पुढील प्रमाणे आहेत. रेडक्रॉसच्या वाहनावर आक्रमण करून नये, राजदूतांना प्रदेशबाह्यतेचा नियम लागू करावा, राजदूतांना विशेष अधिकार द्यावेत, नाविक युद्धामध्ये मासे पकडणाऱ्या जहाजाचे नुकसान करू नये. वगैरे.

२) रोमन कायदा : आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे एक प्रमुख उगमस्थान म्हणून रोमन कायद्यांचा उल्लेख केला जातो. युरोपीयन राष्ट्रांतील आज दिसणारे अनेक कायदे रोमन कायद्यांच्या आधारेच तयार केली आहेत. राष्ट्र राष्ट्रांतील संबंध निश्चित करण्यासाठी रोमन राज्यांतील कायद्यांचा आधार घेतला जातो. आकाराने मोठ्या अशा तत्कालिन रोमन साम्राज्यात दूर दुरच्या देशांतील लोक व्यापाराच्या उद्देशाने व राजकारभाराच्या उद्देशाने वारंवार येत असत. तेव्हा पासून रोमन लोक आणि अन्य प्रदेशात राहणारे लोक यांचे परस्पर संबंध निश्चित करणारी काटेकारे पध्दती रोमन लोकांनी निर्माण केली होती. या पध्दतीमध्ये कायद्यापुढे सर्व नागरिक समान आहेत या तत्वाचाही समावेश होता. त्याच पध्दती प्रमाणे सर्व राज्यांची समानता आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात निर्माण झाली असावी तेव्हा प्राचीन रोमन साम्राज्यातील नागरिकांच्या समानतेचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय कायद्यावर झालेला आहे, हे मात्र निश्चित. लहान मोठे, प्रगत अप्रगत श्रीमंत गरीब जगातील सगळीच राष्ट्रे युनोच्या नजरेत समान राष्ट्रे आहेत.

३) तह किंवा करार : आंतरराष्ट्रीय तह किंवा करारांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे महत्वाचे उगमस्थान मानले आहे. तह किंवा कराराचे अनेक प्रकार आहेत. कांही करार हे विशेष स्वरूपाचे करार म्हणून ओळखले जातात. कांही करार द्विपक्षांमध्ये झालेले असतात तर कांही करार बहुपक्षामध्ये झालेले असतात. दरवर्षी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शेकडो परिषदा भरतात. या परिषदातून विविध प्रकारचे ठराव किंवा नियम संमत केले जातात. या परिषदात सहभागी होणारी राष्ट्रे या नियमांना मान्यता देतात. पुढे चालून हेच नियम आंतरराष्ट्रीय कायद्यात रूपांतर होतात. युद्धाच्या बाबतीत बहुसंख्य आंतरराष्ट्रीय कायदे हे जिनेव्हा आणि हेग परिषदांमध्ये निर्माण झालेले आहेत. कांही वेळा एखाद्या विषयाबाबत दोन, चार, राष्ट्रे एकत्र येऊन करार करतात. पुढे या कराराला अन्य राष्ट्रांचीही मान्यता मिळते. तेव्हा आपोआपच अशा करारांना आंतरराष्ट्रीय कराराचे स्वरूप प्राप्त होते. अलिकडे करारावर राष्ट्रप्रमुखांची स्वाक्षरी झाली तरी संघटित राष्ट्रांच्या कायदेमंडळाची मान्यता घेणे आवश्यक झाले आहे. पाहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर केलेल्या व्हर्सायच्या करारास अमेरिकेच्या काँग्रेस या कायदे मंडळाने मान्यता नाही दिल्याने राष्ट्रसंघ या संघटनेचे सदस्य अमेरिकेला होता आले नाही. देशाच्या कायदे मंडळाची संमती घेण्याच्या प्रकारामुळे या तह किंवा करारांना लोकमताचा आधार प्राप्त होतो. करारातील बंधने त्यात भाग घेणाऱ्या राष्ट्रांपुरतीच मर्यादीत असली तरी आंतरराष्ट्रीय कायदा निर्माण होताना अशा करारातील कलमांना पायाभूत मानले जाते.

४) न्यायालयीन निर्णय : आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या उगमस्थानांपैकी एक महत्वाचे उगम स्थान म्हणजे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय न्यायालयांनी विविध प्रसंगी दिलेले निर्णय होत. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या संबंधात विविध राष्ट्रांतील न्यायालये आणि आंतरराष्ट्रीय न्यायालये जे निर्णय देतात. त्यामुळे हा कायदा अधिक परिपूर्ण बनतो. एखादा आंतरराष्ट्रीय कायदा ज्या संदर्भात संदिग्ध आहे किंवा कांहीसा अपुरेपणा त्या कायद्यात आहे अशा बाबतीत एकूण त्या कायद्याचे स्वरूप, न्यायाची कल्पना, कायद्याची सर्वसाधारणे तत्वे आणि समन्याय बुद्धी यांच्या आधारे न्यायाधिशा निर्णय देतात.

जावून संबंधीत आंतरराष्ट्रीय कायदा परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात. एकदा एका खटल्यासंबंधी कायदा निर्णय दिल्यानंतर कालांतराने तशाच प्रकारचा खटला पुन्हा निर्माण झाला तर त्या संबंधी किंवा अपुरेपणा दूर करण्यासाठी न्यायाधिश जेव्हा त्यांचा अन्वयार्थ लावून निर्णय देतात तेव्हा आपोआपोच नवीन नवीन कायदांची निर्मिती होते. म्हणून आंतरराष्ट्रीय कायदाचे एक महत्वाचे उगमस्थान म्हणजे न्यायालयांच्या निर्णयांचा उल्लेख टाळता येत नाही. आंतरराष्ट्रीय न्यायालयांनी आज पर्यंत अनेक महत्वाचे निर्णय दिले आहेत. त्यातून आंतरराष्ट्रीय कायदांच्या निर्मितीस हातभार लागला आहे.

५) आंतरराष्ट्रीय संघटना : आंतरराष्ट्रीय कायदाचे उगमस्थान म्हणून द्विपक्षीय व बहुपक्षीय करारापेक्षा आंतरराष्ट्रीय संघटनांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या राष्ट्रसंघाने जाणीवपूर्वक आंतरराष्ट्रीय कायदांची निर्मिती केली. अशाच प्रकारचे कार्य दुसऱ्या महायुद्धानंतर अस्तित्वात आलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघ या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने केले आहे, आणि तिसऱ्या महायुद्धात जगातील राष्ट्रे तिचे सदस्य आहेत. या सर्व सदस्य राष्ट्रांवर संयुक्त राष्ट्राने केलेल्या कायदांचे पालन करण्याची नैतिक जबाबदारी आहे. या आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्यापूर्वी आंतरराष्ट्रीय कायदा सामुह्याने परंपरा आणि आंतरराष्ट्रीय करार यावरच आधारीत होता. मात्र रूढी आणि परंपरा या सर्वमान्य आहेत हे सिद्ध करणे सोपे नसते त्याच प्रमाणे आंतरराष्ट्रीय कराराबाबत अडचण अशी असते की, बऱ्याच वेळा करार हे द्विपक्षीय असतात आणि काही वेळा ते बहुपक्षीय असले तरी फार मोठी राष्ट्रे त्यात प्रत्यक्ष सहभागी होतात. या शिवाय या करारासंबंधी विविध राष्ट्रांची विविध मते व अन्वयार्थ असू शकतात. म्हणून ही दोन्ही उगमस्थाने समाधान कारक नाहीत. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या निर्मितीनंतर आंतरराष्ट्रीय कायदांच्या निर्मितीची जास्तीत जास्त जबाबदारी या संघटनांवर आलेली आहे. त्यामुळे युनोने केलेले कायदे सर्व सदस्य राष्ट्रांना मान्य करावेच लागते नव्हे ती त्यांची नैतिक जबाबदारी बनते. राष्ट्रसंघाने पहिल्या बारा वर्षांच्या काळात-निर्माण केलेल्या नियमांची संख्या साठ्यापूर्वीच्या संपूर्ण शतकातील आंतरराष्ट्रीय नियमांपेक्षा जास्त होते. आंतरराष्ट्रीय मतभेद, तडजोड, अशांततामय मार्गाने सोडवणे, गुलामगिरी, मजुरांचे प्रश्न, आरोग्याचा प्रश्न, अफुचा व्यापार या अनेक विविध क्षेत्रातील विषयासंबंधी राष्ट्रसंघाने नियम तयार केले. राष्ट्र संघाने केलेल्या नियमांपेक्षाही जास्त नियमांची निर्मिती संयुक्त राष्ट्रसंघाने व्यापक आणि विविधांगी केलेले आहे.

६) कायदांची सर्वसाधारण तत्वे : राष्ट्रांतर्गत शासन चालविण्यासाठी राष्ट्रांतर्क जे कायदे लागू केले जातात त्याला राष्ट्रीय कायदे असे म्हणतात. प्रत्येक राज्याच्या राष्ट्रीय कायदांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायदांची बीजे सापडतात. एका खटल्याच्या संदर्भात निकाल देताना अमेरिकन सुप्रीम कोर्टातील एका न्यायाधिशाने असे म्हटले आहे आंतरराष्ट्रीय कायदा हा आपल्या राष्ट्रीय कायदांचाच एक भाग आहे. प्रत्येक राष्ट्रात दूतावास, नागरिकत्व या संबंधी कायदे केलेले असतात. हे विषय आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय अतिशय महत्वाचे मानले जातात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अशा प्रश्नांवर जेव्हा विचार केला जातो त्यावेळी जी उदाहरणे दिली जातात ती राज्यांची या संदर्भातीलच उदाहरणे असतात. जसे मानवी अधिकारांवरून हक्कांना प्रत्येक राष्ट्रांने अत्याधिक महत्त्व दिले आहे त्याच प्रमाणे युनोने देखील या विषयास

महत्त्व देवून मानवांच्या मूलभूत हक्कांचा जाहीरनामा जारी केला आहे. त्याच बरोबर गुन्हेगारी संबंधातील राज्यांनी जसे कायदे केलेले आहेत तशाच प्रकारचे कायदे संयुक्त राष्ट्रसंघाने केले आहेत. तेव्हा कायद्याची सर्व साधारण तत्वे जगात सर्वत्र समान स्वरूपाची असतात. अशा कायद्यांचा उपयोग ज्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय कायदा स्पष्ट नाही किंवा परिपूर्ण नाही अशा बाबतीत निर्णय देतांना न्यायालयांना देखील होतो. तेव्हा आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे एक प्रमुख उगमस्थान म्हणून कायद्याच्या सर्व साधारण तत्वांचा उल्लेख केला जातो.

७) विद्वानांचे विवेचन : आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे गाढे अभ्यासक अनेकदा कायद्यांचे सखोल विवेचन करतात. कायद्यांचे सखोल अध्ययन करून कांही निष्कर्ष काढतात. कायद्याच्या नेमक्या अर्थासंबंधी तर्काच्या आधारे स्वतःची मते मांडतात. विविध प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय समस्या संबंधी संशोधन करतात. यातून काही माहिती उजेडात आणतात. या सर्वांचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय कायद्यात भर पडण्यात होत असतो. या संदर्भात मोलाची कामगिरी बजावणारे म्हणून ह्यूगो गोर्शियस, केंट, लॉरेन्स, मॉर्गेन्थॉ यांचा उल्लेख करता येईल.

८) आंतरराष्ट्रीय शिष्टाचार : आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या विकासाला आंतरराष्ट्रीय शिष्टाचार किंवा सौजन्याने बराचा हातभार लावला आहे. आपल्या अंतर्गत व्यवहारासंबंधी आणि परराष्ट्रांशी मित्रत्वाचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी राज्ये जी सभ्यता सद्‌इच्छा, सद्‌भावना, नम्रता आणि शिष्टाचार निर्माण करतात आणि त्यांचे पालन करतात त्यामधून आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचा उगम आणि विकास होतो. जसे राजदूतांच्या स्वागता संबंधीचे नियम, राजनयिक प्रतिनिधिंना जकात करापासून मुक्त ठेवण्याच्या नियमांची निर्मिती अशा शिष्टाचारापासून झालेली आहे. ओपन हार्डन या विचरवंताने देखील मान्य केलेले आहे की, आंतरराष्ट्रीय शिष्टाचारांनी आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या विकासाला हातभार लावला आहे.

९) मुत्सद्दी व राजधुरिणांची मते : अनेक वेळा जागतिक पातळीवरील विख्यात अशा मुत्सद्द्यांनी आणि राजधुरिणांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात वापरत असतांना विविध प्रसंगी विविध विषयावर आपली मते व्यक्त करीत असतात. आणि त्यांनी व्यक्त केलेली ही मते आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा आधार ठरत असतात. एकापेक्षा जास्त देशातील मुत्सद्द्यांमध्ये परस्पर जो पत्र व्यवहार झालेला असतो, राजदूत व सरकारामध्ये पत्रव्यवहार झालेला असतो. अशा पत्रव्यवहारातून विविध आंतरराष्ट्रीय समस्येवर प्रकाश टाकला जातो आणि त्यातून आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचा उगम होतो. राजधुरीण आपल्या राजनयज्ञांना पत्राद्वारे ज्या सूचना देताता त्यातून देखील आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे मौलिक प्रतिपादन होत असते. विल्सन, चर्चिल, कलेमनशू, हेन्‍री किर्सीजर, रूझवेल्ट, नेहरू या सारख्या जागतिक मुत्सद्द्यांनी विविध प्रसंगी जी मते व्यक्त केली आहेत ती आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे महत्त्वाचे आधार बनली आहेत.

अशा प्रकारे आंतरराष्ट्रीय कायद्यांची अनेक उगम स्थाने आहेत. तो कायदा एका विशिष्ट कारणाने निर्माण झाला नाही ही गोष्ट खरी आहे. तरी देखील आंतरराष्ट्रीय करार, आंतरराष्ट्रीय परिषदांचे निर्णय, आंतरराष्ट्रीय रितीरिवाज, आंतरराष्ट्रीय न्यायालयचे निर्णय, सभ्य राष्ट्रांमध्ये स्वीकृत केले गेलेले सामान्य नियम, न्यायपंडितांचे भाष्ये इत्यादी घटकांना आंतरराष्ट्रीय न्यायालयांनी विशेष महत्त्व दिलेले आहे.